

Introducció a la pintura rupestre prehistòrica del Zemmur (Sàhara occidental)

JOAQUIM SOLER I SUBILS

INTRODUCCIÓ

Arreu del Sàhara Occidental hi ha molts indrets amb art rupestre. Les pintures es troben sobretot a la regió del Zemmur. El paisatge d'aquesta part del país és conegut per les seves muntanyes baixes i allargassades en les quals s'obren multitud de petits abrics. A les parets d'aquests abrics és on s'ha descobert les pintures rupestres, que representen humans, animals, imatges no figuratives i moltíssimes estampes de mans. En aquest article intentem sintetitzar la recerca que un equip de la Universitat de Girona en col·laboració amb el Ministeri de Cultura de la República Àrab Saharauí i Democràtica ha fet sobre aquestes imatges.

Les dades que han fet possible aquesta investigació provenen de diverses campanyes de documentació fetes entre el 1995 i el 2003 als jaciments de Rekeiz Lemgasem, Rekeiz Ajahfun, Uadi Kenta, Uadi Ymal i Asako (Figura 1). De tota manera alguns altres jaciments tenen també interès per a nosaltres. Alguns han estat descoberts recentment, com Bou Dheir i Laouianate, mentre que d'altres, com Oummat Chegag i Oummat el Lham, són descobertes antigues. Bou Dheir és un jaciment situat prop del Uadi Kenta que nosaltres no hem pogut visitar. Ha estat documentat recentment per un equip de la University of East Anglia (BROOKS *et alii*, 2003). Encara que fora del Zemmur, l'abric pintat de Laouianate, descrit al 2001 per Guy Martinet i Susan Searight, també ens interessa per les pintures que conserva (SEARIGHT & MARTINET, 2001-2002; SEARIGHT, 2002). Finalment també esmentarem els jaciments d'Oummat Chegag i Oummat el Lham, que foren descrits per Théodore Monod al 1951, i es troben al Zemmur maurità (MONOD, 1951).

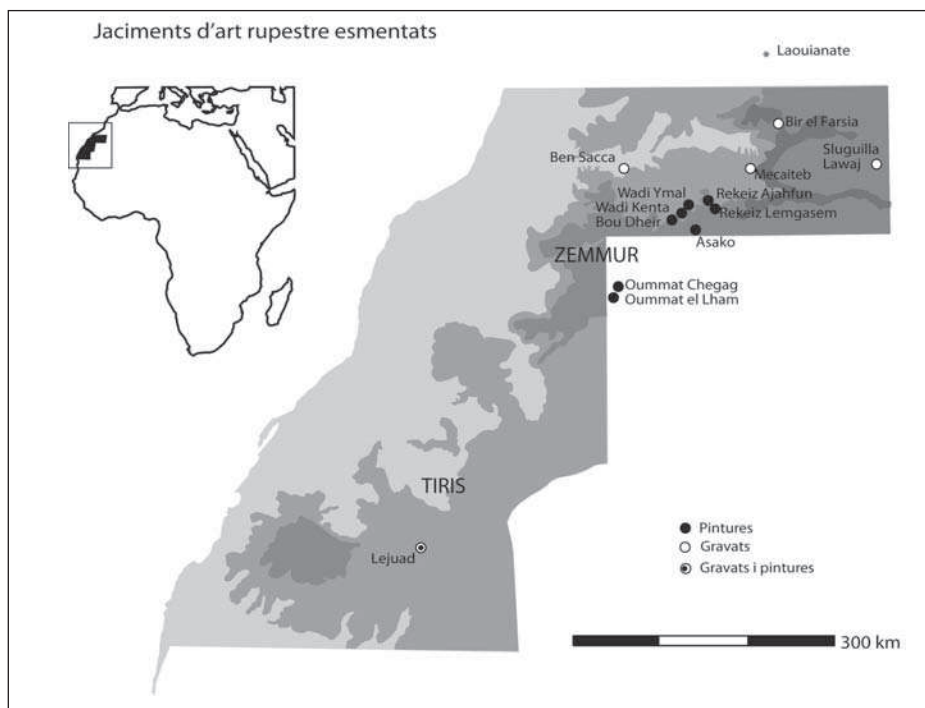

Figura 1. Mapa del Sàhara Occidental amb indicació dels jaciments esmentats.

D'una manera molt general podríem descriure el Sàhara Occidental com un país desèrtic amb relleus plans i sòls recoberts amb pedres. No hi ha muntanyes altes i solament un *uadi* o sèquia de certa importància, la Saguia-el-Hamra, que habitualment es troba seca. La Saguia-el-Hamra corre des de l'est cap a l'oest a través de les regions muntanyoses del nord fins a desembocar a l'oceà Atlàntic, a prop l'Aaiun, la capital del país. La resta del país és plana i només muntanyes aïllades trenquen l'horitzontalitat del paisatge. Arreu la vegetació és escassa, típica d'un medi desèrtic i estepari.

El Zemmur és una regió muntanyosa del nord-est del Sàhara Occidental. Està solcada per multitud de uadis, que transcorren nord enllà cap a la Saguia-el-Hamra, el uadi que constitueix el límit septentrional del Zemmur. A causa d'aquesta abundant xarxa hidrogràfica, el Zemmur és un indret amb molts de pous i una rica vegetació de desert. Aquests uadis, que només duen aigua en ocasions excepcionals, han excavat el paisatge tabular típic d'aquesta regió (Figura 2).

De manera molt directament relacionada amb l'art rupestre, els trets més importants del Zemmur són el seu relleu i el context geològic. De fet tot el Zemmur pertany a un gran enfonsament tectònic, la cubeta de Tinduf, que va ser reomplerta de sediments durant l'ordovicià (paleozoic). Predominen les roques sedimentàries, que es formaren a partir dels dipòsits de sediments que generaven els mars interiors que cobrien aquest enfonsament. Els abrics s'obren en aquestes roques sedimentàries, concretament gre-

sos, ja sigui a les cingleres de les muntanyes (Figura 3) o en blocs aïllats que s'amunteguen als seus peus (Figura 4).

Aquests abrics no són gaire grans i tenen sostres petits i irregulars. Han aparegut a conseqüència de l'erosió física i química dels gresos. L'erosió química sembla haver estat la principal generadora d'aquests abrics. Ataca la roca a partir de línies de sedimentació horitzontals que es troben en els estrats de gresos i que separen diferents moments de deposició dels sediments. En aquests plans les roques són usualment més dèbils i vulnerables a l'activitat de les sals que, a causa de la seva cristallització fan esclatar la roca a llesques. Pel que fa a l'erosió física, cal tenir en compte els processos de dilatació i contracció de la roca, que acaben per esberlar-les. Aquest tipus d'erosió es produeix fàcilment al desert a conseqüència de la gran diferència de temperatura entre el dia i la nit. És a partir de les esquerdes que s'obren en la roca per aquest procés, o bé a partir de les línies de deposició que ja hem esmentat que actua la dissolució química i l'efecte erosiu del vent, que engrandeix els abrics amb la seva força i la sorra aerotransportada.

Figura 2. Vista del paisatge tabular del Zemmur.

Els abrics del Zemmur, deixant de banda les pintures, tenen un interès arqueològic addicional. Els sòls de molts d'ells i de la gran majoria dels pintats estan recoberts per una catifa d'indústria lítica, ceràmica i fragments de clova d'ou d'estruç transformats o decorats. També és molt habitual trobar-hi molins i morters excavats a la roca. En dues ocasions vam fer petits sondatges en aquests abrics, però mai no van resultar informatius. La manca de temps i recursos per emprendre excavacions més perllongades ens va fer desistir de continuar. Sí que vam recol·lectar, per contra, alguns objectes per tal de

Figura 3. Abrics oberts en la cinglera de Rekeiz Lemgasem.

comparar-los amb altres conjunts estudiats del Magrib. Tot i això, en mancar-nos dades estratigràfiques, només ens podem basar en els processos postdeposicionals i estudis tipològics per tal de classificar-los.

A primer cop d'ull es diferencien clarament dos grups d'objectes lítics per criteris relacionats amb les transformacions postdeposicionals. Un grup el constitueixen els objectes acheulians i aterians, molt erosionats i amb pàtina per l'acció del vent. L'altre el formen els objectes semblants a les indústries epipaleolítiques del Magrib, que no mostren el mateix grau d'alteració que el grup anterior. Aquest segon conjunt consisteix en una indústria de làmines i laminetes tallada sobre sílexs, quarsites i roques efusives. La majoria dels nuclis són bipolars i hi abunden els raspadors sobre làmina i els burins sobre truncadura. Malgrat que la tècnica del microburí també fou detectada, no trobarem micròlits geomètrics. Evidentment no existeix cap manera de relacionar aquests conjunts lítics amb les pintures i, per tant, no els podem utilitzar per datar les imatges.

A hores d'ara hem estudiat els 130 abrics pintats que coneixem al Zemmur: 26 al Uadi Kenta, 2 al uadi Ymal, 2 a Rekeiz Ajahfun, 80 a Rekeiz Lemgasem i 1 a Asako. En total hem reproduït i estudiat a la vora de 2.555 imatges. Aquesta recerca s'ha convertit en la tesi doctoral de Joaquim Soler (<http://www.udg.edu/ipac/sahara/biblioteca/index.html>).

PRECEDENTS

El 1941 es publicà la primera notícia sobre l'art rupestre del Sàhara Occidental, concretament sobre gravats (Martínez Santa-Olalla, 1941a; Martínez Santa-Olalla, 1941b). Posteriors prospeccions van descobrir moltíssims altres indrets amb gravats rupestres i alguns llocs amb pintura. Eugenio Morales Agacino, un entomòleg, fou el primer a publicar la trobada de pintura rupestre al Sàhara Occidental. Concretament a prop del pou del Farsia (Morales, 1942, 1944). Es tractava d'imatges no figuratives que es van interpretar com a textos libicoberbers.

Al principi els exploradors espanyols no tenien gaire coneixement sobre el ric patrimoni arqueològic del país, però a partir de la dècada de 1940 es descobriren molts jaciments. Això va succeir perquè els científics, començant per la costa i traslladant-se progressivament cap a l'est i l'interior del país, iniciaren l'exploració real del país amb l'objectiu de descobrir-hi riqueses naturals (sobretot minerals) per explotar. D'acord amb aquesta línia la majoria de jaciments es descobriren a la zona occidental de la colònia i pels voltants dels assentaments importants. La part oriental del país queia tan lluny de les rutes d'exploració i del govern espanyol que allà la recerca arqueològica fou escassa. Ben al contrari de l'actualitat, és en aquesta zona abans oblidada pels científics on ara l'equip de la Universitat de Girona, que treballa al Sàhara Occidental en col·laboració amb el Ministeri de Cultura del país des del 1995, ha fet els descobriments més espectaculars.

Figura 4. Abric obert en un petit bloc després de la cinglera al Uadi Kenta.

Entre els primers descobridors de l'art rupestre del Sàhara Occidental hi ha diversos entomòlegs (Morales i Mateu) perquè aquests científics foren dels primers a recórrer el desert a la recerca dels punts de partida de les plagues de llagosta que arruïnaven les collites marroquines i ibèriques. Posteriorment és el moment dels prehistoriadors

com Julio Martínez Santa-Olalla i Martín Almagro Basch. Entre els últims científics que van treballar al Sàhara Occidental abans que nosaltres cal citar Manuel Pellicer i Pilar Acosta, a l'equip d'Herbert Nowak i Dieter Ortner i, finalment, Rodrigo de Balbín Behrmann. Manuel Pellicer i Pilar Acosta, professors a la Universitat de La Laguna (illes Canàries) van estudiar la majoria de jaciments d'art coneguts i també les construccions megalítiques (PELLICER *et alii*, 1972, 1973-74, 1991). Herbert Nowak i Dieter Ortner es van limitar a l'art (NOWAK & ORTNER, 1975). Finalment, en la seva tesi doctoral, Rodrigo de Balbín Behrmann va estudiar tots els jaciments de gravats coneguts fins al 1975, va proposar una successió d'estils des dels més naturalistes fins als més esquemàtics i va datar els gravats (BALBÍN, 1975). Les notícies i la recerca foren interrompudes al 1976 quan Espanya va abandonar la seva colònia i va començar la guerra contra la colonització marroquina. Durant algun temps només aparegueren escasses notícies (BALBÍN, 1977) o es publicaren treballs fets feia temps (PELLICER *et alii*, 1991).

Al 1995 la recerca sobre el territori es va reprendre a partir de la col·laboració entre la Universitat de Girona i el Ministeri de Cultura saharauí. Les dues institucions encetaren un projecte de prospecció, documentació preservació i difusió del patrimoni arqueològic del país (SERRA *et alii*, 1999, SOLER *et alii*, 1999a, SOLER *et alii*, 1999b, SOLER *et alii*, 2001a, SOLER *et alii*, 2001b, SOLER SUBILS *et alii*, 2001). Un dels primers resultats d'aquesta col·laboració ha estat la creació del Museu Nacional del Poble Saharauí, situat al campament 27 de Febrero, prop de Tinduf, on els visitants es poden fer una idea de la prehistòria, la història, la cultura tradicional i el patrimoni natural del país (<http://www.udg.edu/ipac/sahara/museu/index.html>). Paral·lelament s'han anat fent visites als jaciments d'art rupestre per tal de documentar-los i estudiar-los. Aquesta tasca hauria estat impossible sense la col·laboració del Ministeri de Cultura i la milícia saharauí, als quals volem mostrar el nostre agraïment.

DESCRIPCIÓ DE LES PINTURES

La gran majoria de les 2.555 imatges estudiades són de color vermell encara que algunes són bicolors (vermell i blanc) i algunes poques de color solament blanc. Són de mida petita i mitjana, només molt poques arriben a fer un metre en alguna dimensió. La majoria mesuren entre 10 i 20 centímetres. De totes les imatges se n'ha pogut identificar el 72%. El 28% restant són taques indeterminables. De les 1.841 imatges que s'han pogut identificar, el 60% són figuratives (d'aquestes, un 32%, humanes i un 28%, animals), un 24% corresponen a estampes de mans i un 16% són imatges no figuratives.

Les figuracions d'humans són les de mida més petita i en alguns estils fins i tot es representa mainada amb una mida realment minúscula. Usualment, els humans duen armes o elements decoratius i participen en caceres o processons.

Pel que fa als animals, es poden reconèixer moltes espècies diferents: gaseles (*Gazella dama mhorh*, *Gazella dorcas*), antílops (*Alcelaphus buselaphus*, *Damaliscus lunatus*, *Hippotragus equinus*), elefants (*Loxodonta africana*), girafes (*Giraffa camelpardalis* peralta), rinoceronts (*Ceratotherium simum*), bous (que considerem domèstics a causa de les seves relacions amb els humans representats encara que cap d'ells no mostra "signes" de domesticació), estruços (*Struthio camelus camelus*), hienes i gossos salvatges o domèstics, burros (*Equus africanus*) i molts altres quadrúpedes indeterminats. Aquests animals indiquen un paisatge de sabanes o estepes semidesèrtiques no

gaire diferents de l'ambient actual del Sàhara Occidental, només un xic més humit. Cal tenir en compte que molts d'aquests animals (antílops, estruços i gaseles) encara eren presents a la dècada del 1950 (ORTEGA, 1962). Actualment només es veuen en llibertat burros i, diuen, poquíssimes gaseles i arruís. La guerra i la cacera descontrolada han acabat amb aquests animals, no pas el clima. Els animals majors (elefants, girafes, rinoceronts) fa segles que desaparegueren. Finalment, pel que fa a la representació de la fauna, cal fer notar que no hi ha cap representació de camell (*Camelus dromedarius*).

Les estampes de mans es troben gairebé arreu del Zemmur. S'estampen tant la mà esquerra com la dreta a les parets i els sostres dels abrics. Tant poden aparèixer aïllades, en sèries o bé en ventalls semicirculars. Totes menys una són estampes, és a dir mans en "positiu". Només coneixem una mà estergida (és a dir una mà en "negatiu"). Algunes, molt poques i restringides a un sol abric, han estat mig estampades i mig pintades: en aquest cas els dits han estat estampats i la palma de la mà s'ha substituït per un espiral dibuixat amb un traç fi. No s'observen ni amputacions ni possibles sistemes de codificació com els que es proposen per altres tradicions artístiques rupestres europees: les estampes de mans són sempre completes, tret dels casos deteriorats.

Les imatges no figuratives també estan molt esteses pel Zemmur i per la resta del país. Al Zemmur es concentren sobretot al jaciment del Uadi Kenta (36% de les imatges del jaciment). Aquestes imatges predominen en alguns abrics mentre que en d'altres coexisteixen amb les imatges figuratives. Les imatges no figuratives dibuixen formes "geomètriques": quadrats, cercles, traços rectilinis, creus, punts... Semblen haver estat fetes amb els dits ja que els traços són gruixuts, irregulars i de vores poc definides i esborrades. El seu color sempre és vermell clar. Només algunes d'elles recorden representacions molt esquematitzades d'humans i animals. La gran majoria són vertaderament no figuratives. També recorden, encara que no ho són, textos en alfabet libicoberber. De textos libicoberbers només n'hi ha un exemple dins un abric de Rekeiz Lemgasem. De textos àrabs només se n'ha detectat també en una ocasió.

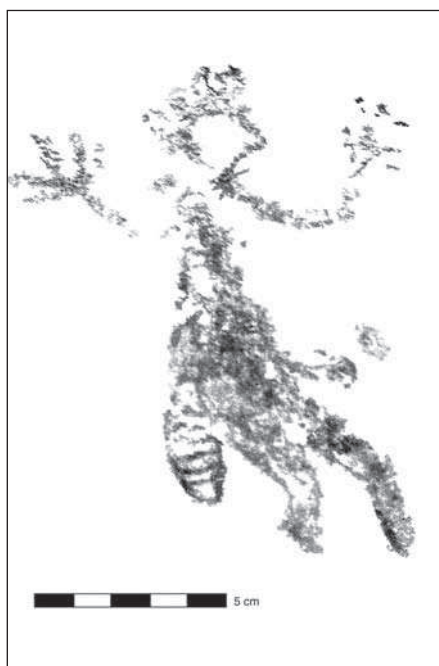
ELS ESTILS PICTÒRICS DEL ZEMMUR

Les pintures rupestres del Zemmur són molt diverses però moltes d'elles comparteixen característiques tècniques i morfològiques com la perspectiva utilitzada en la representació, la mida del traç, el color, l'organització de la composició, la forma del cos, la forma dels peus, dels braços, la presència o absència de dits a les mans, la forma dels malucs... L'evidència d'aquestes característiques morfològiques i tècniques compartides entre diverses imatges ens va convèncer d'estudiar les imatges des d'un punt de vista estilístic. Malauradament la seqüència d'estils que s'utilitza al Sàhara central no s'adeia amb les característiques de les imatges pintades del Zemmur i per això hem hagut de definir una sèrie d'estils propis per a la pintura rupestre del Zemmur.

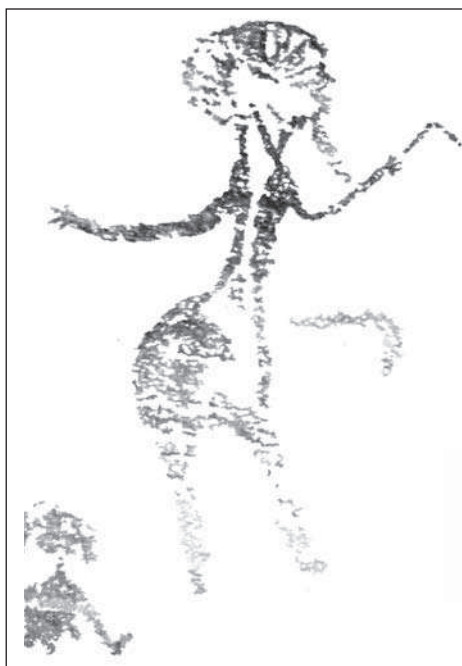
Des del principi també vam assumir que al Zemmur es podia diferenciar més d'un estil i que alguns d'ells serien contemporanis però que d'altres serien d'èpoques diferents. El nostre objectiu ha estat el de definir els estils, classificar les imatges dins d'algun d'ells, ordenar-los cronològicament i proposar-ne una datació. La interpretació i l'atribució cultural de les imatges ha estat deixada conscientment de banda, perquè no tenim cap manera correcta de dur-ho a terme per manca de dades.

Estil dels Balladors

Aquest estil comprèn l'11% de les imatges classificades estilísticament del Zemmur. Es troba a diversos jaciments: Rekeiz Lemgasem, el Uadi Kenta, Asako i, tal com mostren les publicacions de Théodore Monod (MONOD, 1951), a Oummat Chegag i Oummat el Lham. Les seves característiques tècniques són l'ús de les vistes latero-frontals, els traços prims i les tints planes. Les seves característiques morfològiques són les representacions d'humans en posicions inestables, amb les cames flexionades i sempre per davant del cos, els peus en forma de L i la presència de dits a les mans (Figures 5, 6 i 7). En aquest estil es coneixen només imatges figuratives, sobretot humans (en un 80%) i animals (20%). Algunes representacions humanes corresponen a infants (figura 8). Els humans duen arcs o bastons llencívols i vesteixen faldellins o cinturons i duen barrets o pentinats molt elaborats.

Figura 5. Rekeiz Lemgasem. Humà d'estil Ballador de l'abric de l'Acàcia.

Figura 6. Rekeiz Lemgasem. Humà d'estil Ballador de l'abric de la Ballarina.

Figura 7. Rekeiz Lemgasem. Humà d'estil Ballador de l'abric dels Balladors, que dóna nom a l'estil.

Figura 8. Rekeiz Lemgasem. En l'estil dels Balladors es representen també infants.

Estil dels Modelats

L'estil dels Modelats es defineix tècnicament per les vistes laterofrontals, la preferència per la tinta plana i la realització de figures bicolors (blanques i vermelles). El modelat realista de les figures és la característica morfològica principal, per bé que també n'hi ha d'altres. Entre els humans són tres característics els peus de forma triangular i l'habilitat per col·locar una cama per darrere del cos (Figures 9 i 10). Les característiques morfològiques dels animals són els fronts rectilinis i els morros i ventres arrodonits. Sovint apareixen incomplets com a conseqüència del deteriorament de les parts pintades de color blanc, normalment part de les potes davanteres, ventres i banyes, que desapareixen (Figures 11 i 12). Els subjectes representats en estil Modelat sempre són humans o animals. És un estil totalment figuratiu. Alguns humans duen arcs, mentre que els bastons llencívols són testimonials. La fauna és dominada pels antílops encara que també hi ha algun animal de mida gran com els rinoceronts (Figura 13).

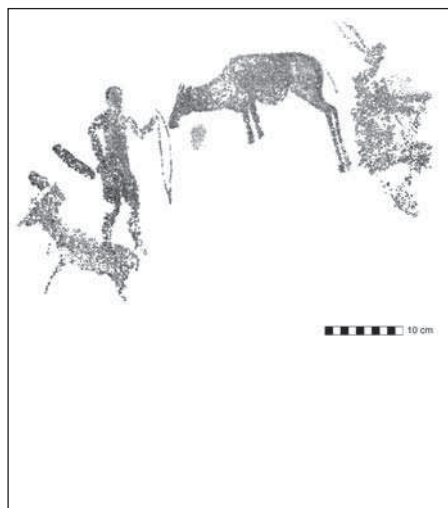
Un grup ben definit dins les imatges d'estil Modelat és un conjunt d'animals caracteritzats pel fet de ser de grans dimensions (aproximadament un metre en alguna dimensió). Estan fets amb un traç gruixut i de vores poc definides, sense reomplir i vistos sempre de manera lateral estricta. Mai no tenen les potes acabades (Figures 14 i 15). Les hem considerat un subestil dins l'estil Modelat, el subestil dels Esbossats. Formen encara part de l'estil Modelat perquè tenen els fronts rectilinis, els morros i ventres arrodonits i l'anatomia està molt ben representada.

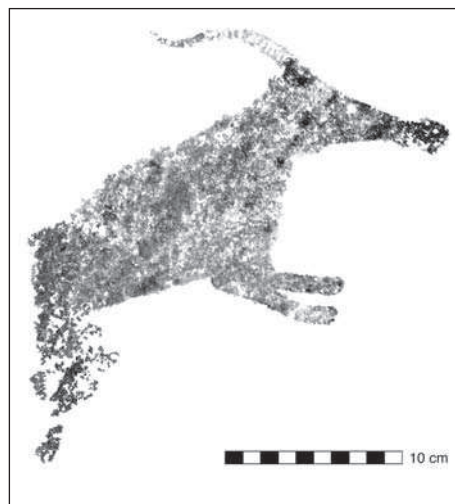
Figura 9. Rekeiz Lemgasem. Humans d'estil Modelat de l'abric de la Parella Balladora.

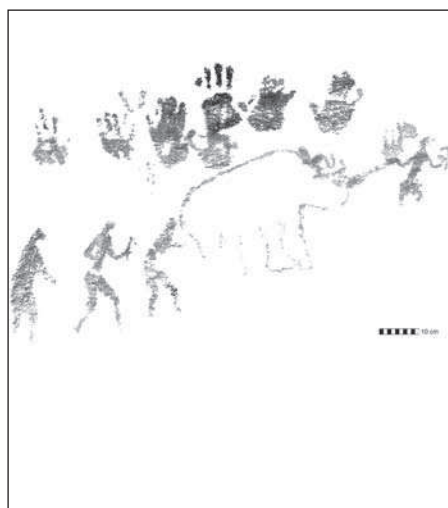
Figura 10. Rekeiz Lemgasem. Humans d'estil Modelat de la Capella dels Antropomorfs.

Figura 11. Rekeiz Lemgasem. Arquer i antílop de l'abric de l'Arquer. Noteu com l'antílop ha perdut part de les potes davanteres, que segurament eren blanques.

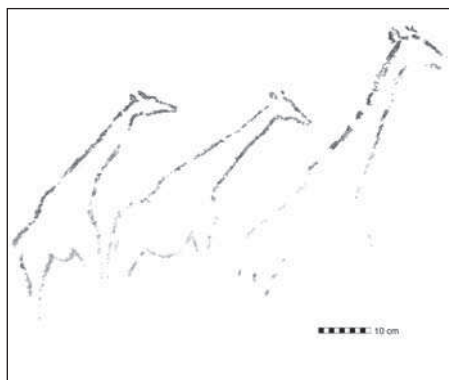
Figura 12. Rekeiz Lemgasem. Un antílop d'estil Modelat, segurament un Damaliscus lunatus.

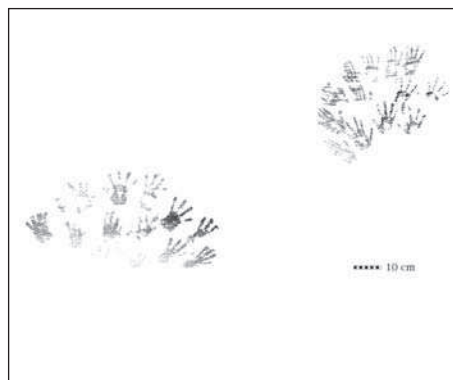
Figura 13. Rekeiz Lemgasem. Escena d'estil Modelat de l'abric dels Dos Sostres.

Figura 14. Rekeiz Lemgasem. Estruç del subestil Esbossat.

Figura 15. Rekeiz Lemgasem. Girafes del subestil Esbossat situades al sostre de l'abric de les Cent Mans.

Figura 16. Rekeiz Lemgasem. Ventall de mans atribuït a l'estil Modelat.

Les mans estampades, sovint organitzades en ventalls, també les hem considerat pertanyents a aquest estil, per bé que són un motiu molt difícil de classificar estilísticament perquè es tracta de reproduccions, no de representacions (Figura 16). En el procés de reproducció les convencions estilístiques no són tan evidents. Les hem acabat relacionant amb aquest estil a partir de l'observació de les superposicions encara que també ens sembla raonable creure que és un motiu compartit per diversos estils.

L'estil dels Modelats és present als jaciments de Rekeiz Lemgasem, el Uadi Kenta, el Uadi Ymal i, tal com creiem per la bibliografia consultada, també el trobaríem al jaciment de Bou Dheir (BROOKS *et alii*, 2003). Constitueixen el 31% de les imatges classificades estilísticament del Zemmur. El subestil dels Esbossats només apareix a Rekeiz Lemgasem.

Estil dels Tracejats

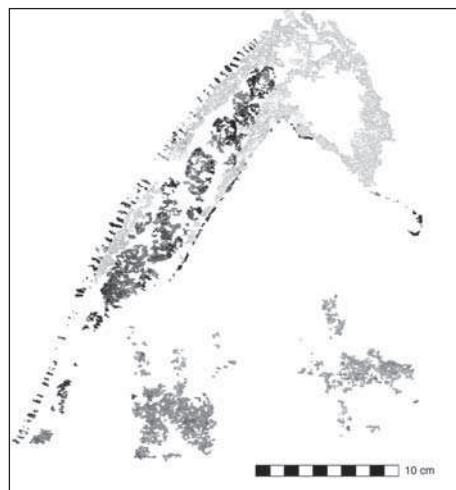
Les imatges d'estil Tracejat són sempre figuratives i només es troben a Rekeiz Lemgasem. Són l'1% de les imatges identificades i els subjectes representats sempre són bovins i girafes (Figures 17 i 18). Tècnicament aquest estil es caracteritza per les figures representades en vista laterofrontal, per l'ús de les tintes bicolors (vermell i blanc) i perquè les figures estan fetes amb un contorn fi i reomplertes amb tinta plana o un lleuger degradat. Morfològicament els animals mostren les potes completes, també amb les peülles, i no diferencien el front del morro, que tenen en forma de U.

Estil de les Figures Fosques

Les imatges d'estil Figures Fosques sempre són pintades d'un color vermell molt fosc i no són gaire grans, entre 10 i 20 centímetres. Sempre es representen en una vista

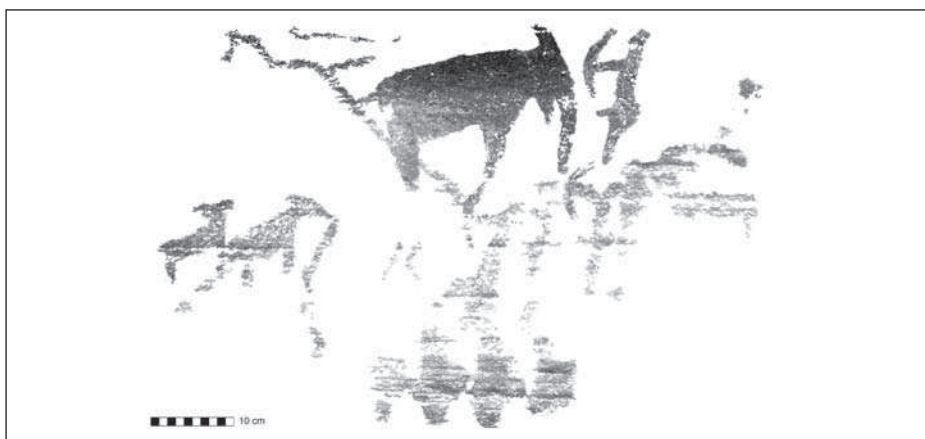

Figura 17. Rekeiz Lemgasem. Bous d'estil Tracejat de l'abric dels Bovins.

Figura 18. Rekeiz Lemgasem. Girafa d'estil Tracejat bicolor de l'abric de les Cent Mans.

lateral molt estricta: els humans mostren un sol braç i una sola cama i els animals mostren només dues potes i una banya (Figura 19). Només algunes dones, representades amb dos pits, trenquen aquesta regla. Morfològicament totes les figures d'aquest estil són arrodonides. Els humans es representen amb malucs prominents, duen arcs i són poc realistes: no es representen ni dits, ni vestits, ni ornaments.

Figura 19. Rekeiz Lemgasem. Escena d'estil Figures Fosques de l'abric de la Cacera de l'Elefant.

Figura 20. Uadi Kenta. Filera de gaseles d'estil Figures Fosques de l'abric de la Manada.

A diferència d'altres estils, les composicions de figures d'aquest estil estan clarament organitzades. Els humans i animals s'alineen en fileres (Figura 20). La repetició del motiu alineat dóna sensació de moviment i acció. Una altra conseqüència de la repetició de figures en fileres és una tendència a esquematitzar les representacions.

L'estil de les Figures Fosques, que representa el 26% de les figures identificades, l'hem detectat a Rekeiz Lemgasem i al Uadi Kenta. Després de consultar bibliografia també considerem que és present a Oummat el Lham i Oummat Chegag (MONOD, 1951). Finalment l'estil de les Figures Fosques també podria estar present a l'abric de Laouianate (SEARIGHT & MARTINET, 2001). Aquesta és la nostra impressió després de veure les fotografies publicades.

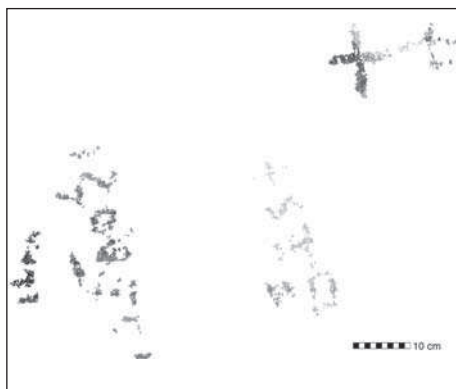
L'estil Lineal

Les imatges d'estil Lineal constitueixen el 13% de les imatges classificades estilísticament del Zemmur. N'hi ha de figuratives i de no figuratives, entre les quals cal comptar textos libicoberbers. Predominen les imatges no figuratives. Les figuratives les hem assignat a aquest estil a partir de criteris tècnics i perquè formen part de les composicions juntament amb altres imatges clarament d'estil Lineal. Les característiques tècniques d'aquest estil són l'ús del traç gruixut i rectilini, de vores i traçat irregular, i, en el cas de les imatges figuratives, l'ús de vistes frontals estrictes i laterals estrictes molt poc reeixides.

Pel que fa a la morfologia, les imatges no figuratives són simples formes "geomètriques": traços rectilinis, retícules, quadrats, creus i cercles. Sovint trobem altres imatges més complexes formades a partir de l'adjunció d'aquestes formes més simples (Figura 21). Els textos libicoberbers també s'han de contemplar com un tipus especial d'imatge no figurativa (Figura 22).

Figura 21. Uadi Kenta. Composició no figurativa d'estil Lineal de l'abric del Frente Polisario.

Figura 22. Rekeiz Lemgasem. Text en alfabet libicoberber de l'abric de les Grans Taques.

Morfològicament les imatges figuratives són molt esquematitzades. Estan fetes amb traços rectilinis i això les fa semblants a les imatges no figuratives del mateix estil. S'han representat humans (Figura 23) i animals. Els personatges duen llances i escuts, però mai arcs, que semblen ser armes antigues al Sàhara. Cavalquen cavalls o burros, però mai camells.

Al Zemmur l'estil Lineal ha estat documentat a Rekeiz Lemgasem, Rekeiz Ajahfun, el Uadi Kenta i Asako. Aquest estil, però, en realitat està molt més estès i el podem trobar també al sud del país, al conjunt de Lejuad. Aquestes pintures de Lejuad ja eren conegudes molt abans que es tingués notícia de les pintures del Zemmur i sempre s'havien datat en la prehistòria recent (ALMAGRO, 1946; BALBÍN, 1975; NOWAK & ORTNER, 1975).

Figura 23, Asako. Humans d'estil Lineal.

Figura 24. Rekeiz Lemgasem. Superposició a l'abric de les Cent Mans. Estil Tracejat (girafes) sobre el de Balladors (humans).

PROPOSTA DE DATACIÓ

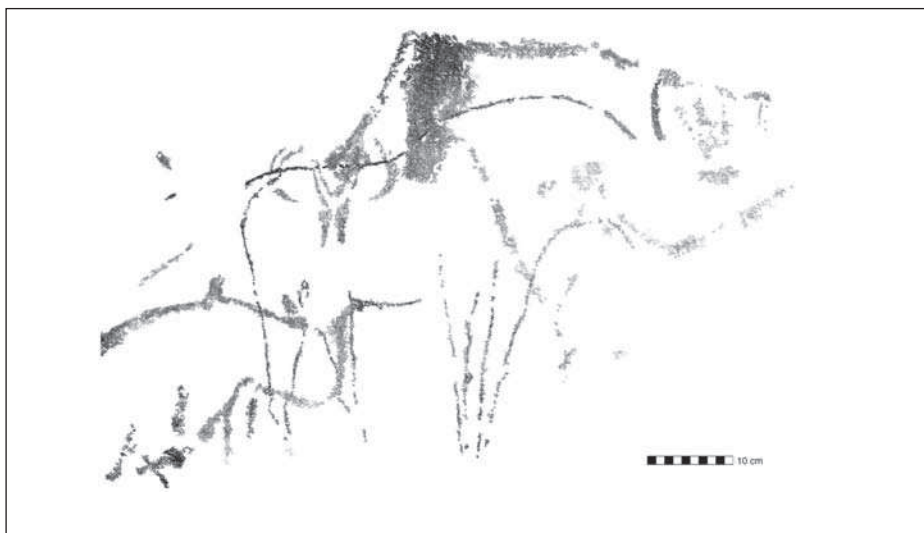
Des del principi de la investigació vam treballar amb la hipòtesi que la majoria de les pintures pertanyien a la prehistòria. Ens ho feia pensar el tipus de fauna i d'armes representades. Pintures d'elefants i rinoceronts en principi indicaven que algunes pintures havien de ser molt antigues perquè aquests animals es van extingir fa molts segles, alguns d'ells abans del principi de l'era cristiana, tal com ens fan saber les fonts clàssiques i àrabs. Tot i això altres espècies representades, com els estruços, les gaseles i els antílops, vivien al Sàhara Occidental fins fa poc (ORTEGA, 1962). Aquest fet ens avisava que calia tractar la fauna amb precaució si la volíem utilitzar com a indicador cronològic.

Unes mostres de pintura, que s'havien després de la paret d'un abric i que nosaltres vam recollir del sòl, van ser analitzades als Serveis Tècnics de Recerca de la Universitat de Girona a la recerca de material orgànic i de la composició dels pigments. Foren analitzades amb microscopia electrònica de rastreig (SEM) però no es va detectar matèria orgànica i, per tant, vam haver de desistir d'intentar datar les imatges amb el carboni 14.

Davant d'aquest fracàs vam decidir datar les imatges a partir del que es representava en les composicions. Per començar vam bastir una seqüència estilística per ordenar cronològicament els estils i les pintures encara que fos de manera relativa. Aquesta successió d'estils en el temps la vam aconseguir a partir de l'anàlisi de les superposicions d'imatges que vam detectar en els abrics. La majoria es troben en els abrics més grans on s'hi ha pintat també més vegades i hi coexisteixen imatges de diversos estils.

Gràcies a les superposicions vam descobrir que l'estil més antic, el que es trobava sempre sota de les altres imatges, era el dels Balladors (Figura 24). Després d'aquest

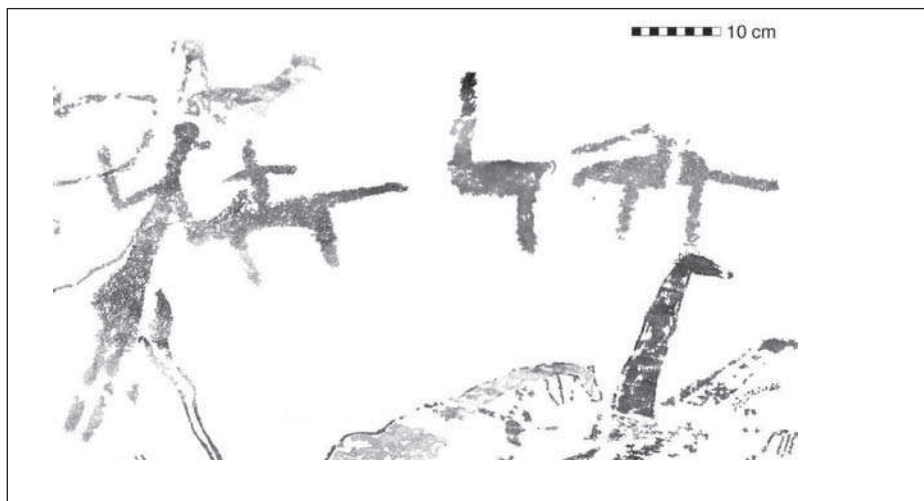

Figura 25. Rekeiz Lemgasem. Superposició a l'abric del Cap de Girafa. Estil Esbossat sobre estil Tracejat.

estil vénen els estils Tracejat, Modelat i Figures Fosques. Usualment apareixen en aquest ordre (Figura 25) però en un abric de Rekeiz Lemgasem hi ha una superposició, dubtosa, on apareix una figura d'estil Figures Fosques que sembla estar sota una d'estil Tracejat (Figura 26). Per això de moment preferim considerar que aquests tres estils són contemporanis. Finalment, sempre superposades a les figures d'altres estils, trobem

Figura 26. Rekeiz Lemgasem. Superposició dubtosa de l'abric del Cap de Girafa. Girafa d'estil Tracejat sobre gasela d'estil Figures Fosques?

Figura 27. Rekeiz Lemgasem. Superposició a l'abric de les Cent Mans. Estil Lineal (cavallers, estruç i orant) sobre girafes d'estil Tracejat.

les pintures d'estil Lineal (Figura 27), que han de ser les més recents de tot el Zemmur. Només un sol text àrab representa un moment posterior al segle xv (Figura 28) però es tracta d'un moment molt testimonial.

Un cop ja disposàvem d'aquesta seqüència cronològica relativa d'estils vam analitzar les pintures a la recerca de representacions que ens permetessin de datar-les. En el cas de l'estil dels Balladors cal fixar-se en la presència de bous. És realment difícil decidir si es tracta d'animals domèstics o salvatges però pel fet que molts d'ells són acompanyats per humans hem conclòs que segurament són domèstics. Si és així l'estil dels Balladors no pot ser anterior al 7000 BP, quan es domestiquen els primers bous al Sàhara (FERHAT, 2003). En realitat, però, les imatges són molt més recents perquè en un dels abrics de Rekeiz Lemgasem hi ha uns personatges que duen alabardes. Com que aquestes armes van estar en ús només entre el 3800 i el 3200 BP tenim un bon element per datar les imatges d'estil Balladors, les més antigues del Zemmur, entre aquestes dates. Cal tenir en compte, però, que aquestes dates són preses directament de l'edat del bronze al sud de la península Ibèrica, no de l'edat del bronze sahariana. Ens justifica potser el fet que els gravats de l'Alt Atlas marroquí, en absència de dades més pròximes, també s'han datat d'aquesta manera (RODRIGUE, 1999:73).

L'estil Lineal s'ha de datar entre el 2400 i el 2000 BP. No pot ser més antic del 2400 BP perquè al Zemmur les pintures d'aquest estil compten amb textos amb alfabet libicoberber, que va aparèixer al nord d'Àfrica en aquest moment (MUZZOLINI, 1995:179) i va desaparèixer al Sàhara Occidental pels volts del segle xv (GARCÍA, 2002:43). Però ha de ser igualment anterior al 2000 BP perquè ja hem dit que no hi ha representacions de camells (MUZZOLINI, 1995:180, LE QUELLEC, 1998:121).

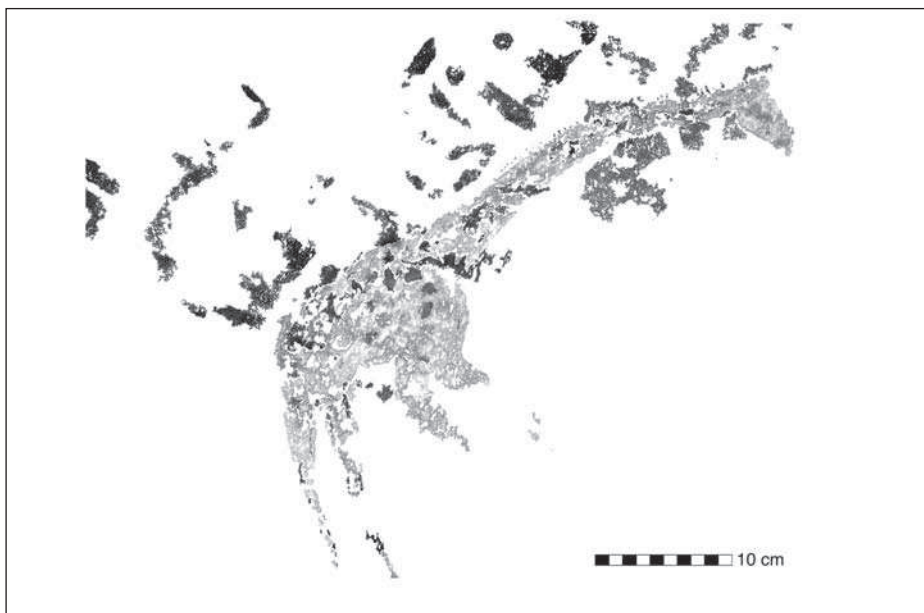

Figura 28. Rekeiz Lemgasem. Superposició a l'abric de les Cent Mans

Les dates per als estils Tracejat, Modelat i Figures Fosques han de ser, doncs d'entre el 3200 i el 2400 BP. De fet no hi ha cap evidència directa per datar-los en aquest moment si no és la seva posició entre l'estil dels Balladors i el Lineal en la seqüència relativa d'estils (Figura 29).

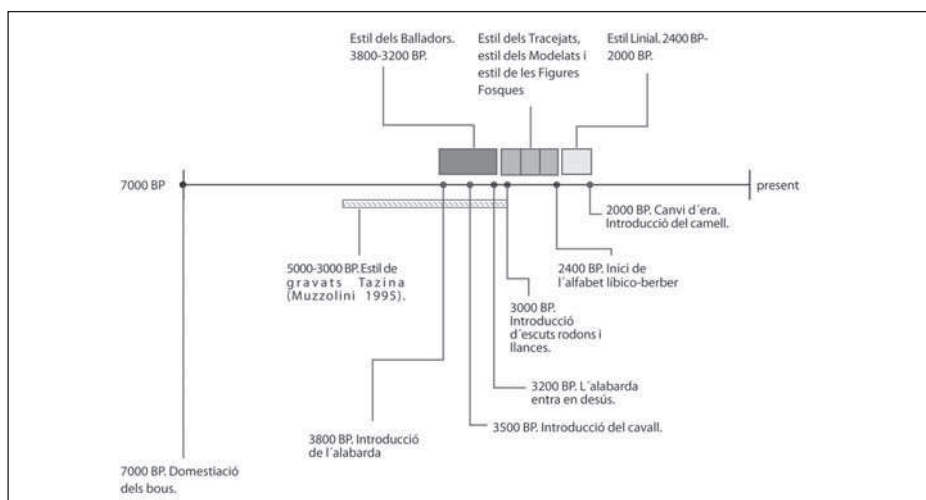

Figura 29. Quadre cronològic dels estils del Zemmur

RELACIÓ ENTRE PINTURES I GRAVATS

Malgrat que aquesta comunicació tracta sobre les pintures rupestres del Zemmur cal que per un moment fem referència als gravats, perquè el nostre estudi ha aportat també com a novetat l'establiment d'una probable relació entre aquests dos tipus de manifestacions artístiques. Abans no s'havia pogut establir cap relació, sobretot perquè gairebé no es coneixia pintura rupestre.

D'entre els molts jaciments de gravats rupestres que hi ha al país potser els més espectaculars se situen al nord, on hi ha milers de gravats figuratius fets sobre lloses que descansen de manera horitzontal sobre el sòl del desert. El jaciment més espectacular segurament és el d'Sluguilla Lawaj, on durant més de 35 quilòmetres trobem lloses gravades (Figura 30). Aquest jaciment també està essent estudiat per la Universitat de Girona (SOLER *et alii*, 2001b). Un petit sector anomenat Sidi Mulud ja era conegut en temps de la colònia.

La majoria d'aquests gravats del nord del país són d'un estil, conegut també fora del Sàhara Occidental, anomenat Tazina. La nostra proposta és que els gravats d'estil Tazina i les pintures d'estil Balladors estan relacionades i que formen part de la mateixa tradició artística i potser són obra de la mateixa gent.

Malgrat que es diu que algunes figures d'estil Tazina també han estat identificades al Sàhara central (MUZZOLINI, 1995), realment l'estil Tazina ha estat definit a l'occident saharià, sobretot al nord-oest del desert. Els exemples centresaharians són pocs i dubtosos. Els gravats d'estil Tazina en canvi es compten per milers al nord del Sàhara Occidental, al sud del Marroc i a l'Atlas saharià algerià.

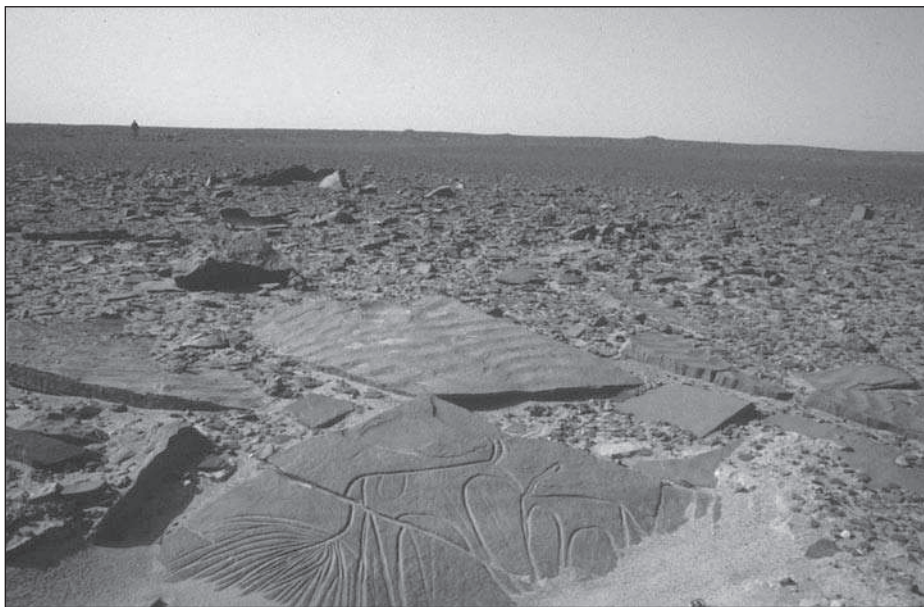

Figura 30. Jaciment de gravats d'estil Tazina d'Sluguilla Lawaj

Els gravats d'estil Tazina representen sobretot animals, tant "antics" (elefants, rinoceronts i búfals) com "recents" (girafes, estruços, antílops i gaseles). També hi ha representats molts bous sense collars o altres "signes de domesticació". Les figures humanes, en canvi, hi són molt escasses. L'establiment de relacions entre els gravats i les pintures, però, es basa en aquestes figures. Concretament parteix de les semblances morfològiques entre les representacions humanes d'estil Tazina i les figures humanes d'estil Balladors, on són molt abundants i hem caracteritzat molt acuradament anteriorment. Com a exemple podem prendre els gravats d'humans procedents del uadi Ben Sacca (MILBURN, 1971) i el pou Meicateb (MATEU, 1945-46). Les figures humanes d'allà, que coneixem a partir dels calcs, ja que aquests jaciments es troben en territoris ocupats pel Marroc, s'observa que els humans duen pentinats elaborats o barrets, que usen arcs i bastons llencívols i que vesteixen faldellins o faixes. Igualment que en el cas de les pintures, aquests humans gravats també tenen les cames flexionades per davant del cos i mostren posicions inestables. Finalment se'ls representa els dits de les mans i els peus en forma de L (Figura 31). Creiem que a partir d'aquests elements morfològics podem defensar que l'estil pictòric dels Balladors i l'estil de gravats Tazina foren fets pel mateix grup cultural.

Les datacions dels dos estils també són compatibles. La nostra proposta de datació per l'estil dels Balladors entre el 3800 i el 3200 BP, basada en la presència d'armes de l'edat del bronze, s'adiu bé amb la datació que Muzzolini proposa per l'estil Tazina (?4500-3000 BP). Segons Muzzolini, l'estil Tazina no té una datació segura sobretot perquè representa molts tipus d'animals, tant antics com recents (MUZZOLINI, 1995:181). Nosaltres en canvi creiem que no és descabellada, sobretot si abandonem les creences massa rígides que existeixen sobre el valor com a indicadors cronològics d'alguns animals.

Figura 31. Uadi Ben Sacca. Exemple d'humà d'estil Tazina (Milburn, 1971)

CONCLUSIONS

Durant l'última dècada el nostre coneixement sobre el patrimoni arqueològic del Sàhara Occidental ha millorat. Gràcies a la recerca continuada molts jaciments han estat descoberts i alguns, com és el cas dels abrics pintats del Zemmur, han estat estudiats en profunditat.

Creiem haver demostrat que el Zemmur és una àrea molt rica en pintures rupestres i que s'hi poden reconèixer diversos estils pictòrics. La nostra proposta és datar-los entre el 3800 i el 2000 BP i situar-los en la prehistòria recent.

Malauradament és molt difícil interpretar les imatges o atribuir-les a algun grup cultural perquè la prehistòria del país és massa desconeguda. Encara hem de definir les cultures a les quals podem atribuir aquestes imatges. Ben al contrari del que ha succeït en l'art prehistòric europeu, al Sàhara Occidental podem definir els grups culturals a partir de les seves imatges, i no a l'inrevés. En conclusió, la interpretació i l'atribució cultural de les imatges queden encara per resoldre.

Una altra conclusió que s'extreu d'aquest treball és la constatació que els estils pictòrics del Zemmur són diferents dels del Sàhara central. No obstant això, els temes i els motius representats són similars.

Alguns dels estils pictòrics que hem definit al Zemmur només els hem detectat en aquesta regió, però d'altres també es troben en altres indrets del Sàhara Occidental. A hores d'ara podem afirmar que l'estil Lineal també es troba al sud del país, sobretot en els abrics de Lejuad, al Tiris. També creiem que l'estil de les Figures Fosques és present a prop del uadi Draa, a Laouianate. L'equivalència que defensem entre l'estil de gravats Tazina i l'estil de pintura dels Balladors també porta a considerar que l'estil dels Balladors d'alguna manera s'estén fora del Zemmur.

Del treball també podem concloure que, almenys al Sàhara Occidental, les representacions d'elefants i rinoceronts no es poden considerar indicadors d'una gran antiguitat per a les imatges ja que els estils que hem definit se situen en la prehistòria recent.

Finalment hem d'advertir sobre els problemes de conservació als quals s'enfronten aquestes pintures del Zemmur. Com gairebé sempre l'amenaça més greu prové del vandalisme i l'espoliació, que nosaltres mateixos hem pogut comprovar sobre el terreny. D'altra banda les pintures també es destrueixen per causes naturals, quan les contraccions de les roques i la dissolució engrandeixen els abrics i fan caure llesques de paret amb pintures. La degradació natural ens sembla impossible d'aturar. I respecte a les amenaces humanes sobre les pintures creiem que en aquests moments les pintures ja gaudeixen d'una bona protecció, que consisteix en un nombre de visites petit. Simplement hem aconsellat a les autoritats que no deixin visitar lliurement els jaciments més coneguts sinó que s'hagi de fer sempre amb l'acompanyament dels guies locals. En el context actual del Sàhara Occidental, creiem que no es pot demanar més.

BIBLIOGRAFIA

- Almagro (1946)
 ALMAGRO BASCH, Martín *Prehistoria del Norte de Africa y del Sahara español*.
 Barcelona: Instituto de Estudios Africanos, CSIC, 1946, 302 p., 261 fig.
- Balbín (1975)
 BALBÍN BEHRMANN, Rodrigo de. *Contribución al estudio del Arte Rupestre del Sáhara español. Resumen Tesis Doctoral*. Madrid, 1975, 37 p.
- Balbín (1977)
 BALBÍN BEHRMANN, Rodrigo de. "Formas de origen atlántico en el arte rupestre del Sáhara español". A: *Congreso Nacional de Arqueología*, XIV, Vitoria, 1975, Zaragoza, 1977, p. 525-534, 3 fig., II lám.
- Brooks *et alii* (2003)
 BROOKS, Nick; LERNIA, Savino di; DRAKE, Nick; RAFFIN, Margaret; SAVAGE, Toby. "The geoarcheology of Western Sahara. Preliminary results of the first Anglo-Italian expedition in the 'free zone'". A: *Sahara. Preistoria e storia del Sahara*, 14, Milano, 2003, p. 63-80, 23 fig.
- Escolà (2003)
 ESCOLÀ PUJOL, Joan. "Iconografía del Abrigo Grande de Rkeiz, Sahara Occidental." *Almogaren*, XXXIV, Institutum Canarium, Wien, 2003, p. 171-23.
- Ferhat (2003)
 FERHAT, Nadjib. "Mankhor. Une nécropole de bovidés au Tassili Najjer (Sahara algérien)". *Dossiers d'Archéologie*, 282, abril 2003, p. 79.
- García 2002:
 GARCÍA, Alejandro. *Historias del Sahara. El mejor y el peor de los mundos*. Madrid: Catarata, 2002, 339 p.
- Le Quellec (1998)
 LE QUELLEC, Jean-Loïc. *Art rupestre et préhistoire du Sahara. Le Messak libyen*. Paris: Bibliothèque scientifique Payot, Payot & Rivages, 1998, 616 p.
- Martínez Santa-Olalla (1941a)
 MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, Julio. "Los primeros grabados rupestres del Sahara Español". *Atlantis, Actas y Memorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria*, XVI, I-II, Madrid, 1941, p. 163-167, 2 fig.
- Martínez Santa-Olalla (1941b)
 MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, Julio. "Obras de arte prehistóricas en el Sahara español". *Mauritania*, XIV, 165, Tánger, 1941, p. 233-235, 2 fig.
- Mateu (1945 - 1946)
 MATEU, Joaquín. "Nuevas aportaciones al conocimiento del arte rupestre del Sahara español". *Ampurias*, VII-VIII, Barcelona, 1945-1946, p. 49-67, 4 fig. + XVI lam.
- Milburn (1971)
 MILBURN, Mark. *Contribution to the study of two Saharan rock carving sites*. Madrid: Publicaciones de la Real Sociedad Geográfica, 515, 1971, 6 p.
- Monod (1951)
 MONOD, Th. "Peintures rupestres du Zemmour français (Sahara occidental)". *Bulletin de l'Institut Français d'Afrique Noire*, XIII, 1, Dakar, 1951, p. 198-213, 13 fig.
- Morales (1942)

- MORALES AGACINO, E. "Sobre algunos grabados, dibujos e inscripciones rupestres del Sahara español (nota descriptiva)". *Mauritania*, 1-xii-1942, Tánger, 1942, p. 373379, 12 fig.
- Morales (1944)
- MORALES AGACINO, E. "Grabados e inscripciones rupestres de la alta Seguiá El Hamra, en el Sahara español". *Atlantis, Actas y Memorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnología y Prehistoria*, XIX, 1-4, Madrid, 1944, p. 137-151, 13 fig.
- Muzzolini (1995)
- MUZZOLINI, Alfred. *Les images rupestres du Sahara. Préhistoire du Sahara*, 1, Toulouse, 1995, 447 p., 510 fig.
- Nowak & Ortner (1975)
- NOWAK, Herbert; ORTNER, Sigrid und Dieter. *Felsbilder der spanischen Sahara*, Akademische Druck- und Verlagsanstalt. Graz, 1975, 75 p, 48 fig., 5 maps, 74 lam.
- Ortega (1962)
- ORTEGA, R. *Provincias africanas españolas. Ifni, Sáhara, Fernando Poo y Río Muni*, Barcelona: Teide, 1962, 351 p.
- Pellicer & Acosta (1972)
- PELLICER, Manuel; ACOSTA, Pilar. "Aportaciones al estudio de los grabados rupestres del Sáhara español". *Tabona*, 1, Universidad de la Laguna, 1972, 26 p. XXX lam.
- Pellicer & Acosta (1991)
- PELLICER, Manuel; ACOSTA, Pilar. "Enterramientos tumulares preislámicos del Sahara occidental". *Tabona*, VII, Universidad de la Laguna, 1991, p. 127-157, 12 fig., III lams.
- Pellicer *et alii* (1973 – 1974)
- PELLICER CATALÁN, Manuel; ACOSTA MARTÍNEZ, Pilar; HERNÁNDEZ PÉREZ, Mauro S.; MARTÍN SOCAS, Dimas. "Aportaciones al estudio del arte rupestre del Sáhara español (zona meridional)". *Tabona*, 2, la Laguna: Departamento de Arqueología, Facultad de Filosofía y Letras, Universidad de la Laguna, 1973-1974, 92 p., + XXVI lám., 46 fig.
- Rodrigue (1999)
- RODRIGUE, Alain. *L'art rupestre du Haut Atlas marocain*. Paris, 1999, 420 p., 264 lam., 16 fig.
- Searight (2002)
- SEARIGHT, Susan. "An unusual rock art site in southern Morocco". *Past*, 42, London, november 2002, p. 5, 1 fig.
- Searight & Martinet (2001-2002)
- SEARIGHT, Susan; MARTINET, Guy. "Peintures rupestres d'un nouveau genre dans le Sud marocain". *Sahara. Preistoria e storia del Sahara*, 13, 2001-2002, p. 115-118, 6 fig.
- Serra *et alii* (1999)
- SERRA SALAMÉ, Carles; ESCOLÀ PUJOL, Joan; SOLER MASFERRER, Narcís; UNGÉ PLAJA, Jordi. "Arqueología y cooperación en el Sáhara occidental". A: *Comunicaciones libres. Congreso Nacional de Arqueología, XXIV, Cartagena 1997*, volumen 5, Instituto de Patrimonio Histórico, Dirección General de Cultura, Comunidad Autónoma de la Región de Murcia, Murcia, 1999, p. 113-117.
- Soler *et alii* (1999a)

SOLER, Narcís; SERRA, Carles; ESCOLÀ, Joan; UNGÉ, Jordi. *Sàhara Occidental. Passat i present d'un poble. Sàhara Occidental. Pasado y presente de un pueblo*. Girona: Universitat de Girona, Fundació privada Girona. Universitat i Futur, 1999, 216 p., fig.

Soler *et alii* (1999b)

SOLER MASFERRER, Narcís; ESCOLÀ PUJOL, Joan; SERRA SALAMÉ, Carles; UNGÉ PLAJA, Jordi. "Aportaciones al arte rupestre del Sàhara occidental, Los problemas del Paleolítico Superior en el ámbito mediterráneo peninsular". *Congreso Nacional de Arqueología, XXIV, Cartagena 1997*. Murcia: Instituto de Patrimonio Histórico, Dirección General de Cultura, Comunidad Autónoma de la Región de Murcia, volumen 1, 1999, p. 123-128, 6 fig.

Soler *et alii* (2001a)

SOLER MASFERRER, Narcís; SOLER SUBILS, Quim; ESCOLÀ PUJOL, Joan; SERRA SALAMÉ, Carles; UNGÉ PLAJA, Jordi. "Una nova àrea amb pintures al Sàhara Occidental". *Roches ornées, roches dressées. Colloque en hommage à Jean Abélanet*. Perpignan: Université de Perpignan, Association Archéologique des Pyrénées-Orientales, 24, 25 & 26 Mai 2001. [In press]

Soler *et alii* 2001b:

SOLER MASFERRER, Narcís; UNGÉ PLAJA, Jordi; SERRA SALAMÉ, Carles; ESCOLÀ PUJOL, Joan; SOLER SUBILS, Quim. "El gravat rupestre del Sàhara Occidental". *Roches ornées, roches dressées. Colloque en hommage à Jean Abélanet*. Perpignan: Université de Perpignan, Association Archéologique des Pyrénées-Orientales, 24, 25 & 26 Mai 2001. [In press]

Soler Subils *et alii* (2001)

SOLER I SUBILS, Joaquim; SOLER I MASFERRER, Narcís; SERRA I SALAME, Carles; ESCOLÀ I PUJOL, Joan; UNGÉ I PLAJA, Jordi. "The painted rock shelters of wadi Kenta (Mehairis, RASD)". A: *XIV International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Liège 2-8 September 2001. Pre-Prints. Section 15. African Prehistory. General Session*. Liège: Université de Liège, E. Cornelissen, I. Ribot, Coordinators, , 2001, p. 345.